

ԱՐՄԵՆՈՒՅԻ ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ
ՀՀ ԳԱՍ ՊԻ

ՄԱՍԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԵՎ ՍԱՆ-Ի ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԱՎԱՐՏԻՑ ՀԵՏՈ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հայկական հարցը շարունակում էր մնալ մեծ տերությունների հետաքրքր-
ւորությունների ոլորտում այնքանով, որքանով այն տվյալ պահին
միամընկնում էր իրենց սեփական շահերին: Այդ դիրքորոշումը
միաստակ արտահայտվեց տերությունների միջև կնքված գաղտնի
պայմանագրերում: Պատերազմից հետո, ուժերի և հետաքրքրու-
թյունների վերադասավորման հետ կապված, այդ դրսևորումները փո-
խփոխության էին ենթարկվում: Գաղտնի պայմանագրերի կետերը փո-
խփոխությունների էին ենթարկվում հատկապես Մեծ Բրիտանիայի
գլխավորականության դիրքորոշումներում և իրենց հերթին որոշա-
վելիորեն ազդում էին Հայկական հարցի վրա:

Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է նշել, որ Մեծ Բրիտա-
նիան հավատարիմ էր մնացել իր որդեգրած վաղեմի սկզբունքին.
գրացառել մշտական բարեկամներ և հակառակորդներ ունենալու
բաղադրարը և ղեկավարվել մշտական շահերով միայն: Այս
սկզբունքն աշխարհամարտի ավարտից հետո ենթադրում էր առա-
ջվել ուշադրություն Հայկական հարցի և հայերի նկատմամբ:

Դեռ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին
Մեծ Բրիտանիայի պետական այրերը՝ վարչապետ Լլոյդ Ջորջը,
արտգործնախարար Արթուր Բալֆուրը, ռազմական նախարարու-
թյան անդամ Ուինսթոն Չերչիլը և այլք, հուսադրող ելույթներով բազ-
միցս հանդես գալով, հայտարարել էին, որ պատրաստ էին աջակցել
միայն ժողովրդին իր անկախության և պետականության հաստատման
մի համար պայքարում: Իսկ պատերազմի ավարտին՝ 1918 թ. սեպտեմ-
բեր-հոկտեմբեր ամիսներին, անգլիական ղեկավարները բացա-
րապես հայտ նշում էին նաև, որ պատասխանատվություն էին կրում հայերի

համար՝ պատերազմի ժամանակ անգլիացիներին մատուցած նրանց ծառայությունների դիմաց¹:

Սակայն այս անորոշ և հաճախ անպատասխանատու ելույթներն ու արտահայտությունները խիստ կասկածելի էին, քանի որ բրիտանական կառավարությունը միևնույն ժամանակ գաղտնի բանակցություններում և ստորագրած պայմանագրերում Մերձավոր Արևելքը և Հայաստանը նույնպես ծրագրում էր բաժանել մեծ տերությունների միջև²:

Մեծ տերությունների՝ հայերին օգնելու որոշ շահագրգռվածությունն առաջ եկավ 1917 թ. փետրվարին Ռուսաստանում ցարիզմի տապալումից հետո: 1917 թ. դեկտեմբերին Մեծ Բրիտանիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Ուոլթեր Հայնսը հեռագրում էր այդ մասին պետքարտուղարին՝ հետևյալը. «Փրկել այն, ինչ մնացել էր հայերից, բրիտանացիների՝ համար անհրաժեշտ է հատկապես այն պատճառով, որ հայերը միակ պատմեշն են թուրանական շարժման զարգացման դեմ, որը ծրագրված է տարածել Կ. Պոլսից մինչև Չինաստան»³:

Հայերին օգնելու բրիտանացիների մտադրությունը զնալով զարգանում և ամրապնդվում էր: Աշխարհամարտի ավարտից անմիջապես հետո բրիտանական կառավարության՝ Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ վարած քաղաքականության մեջ ձևավորվում է նոր ուղղություն: Վերջինն արտահայտվում էր մեծ Հայաստանի ստեղծման գաղափարի մեջ: Տերությունների միջև Հայաստանը բաժանելու փոխարեն Բրիտանիան՝ այժմ ձգտում էր ունենալ մեկ՝ միասնական, ինքնուրույն Հայաստան: 1918 թ. նոյեմբերի 18-ին Մեծ Բրիտանիայի Համայնքների պալատում կայացած քննարկման ժամանակ պառլամենտականները հանգում են այն որոշմանը, որ Մեծ Բրիտանիան պետք է ստանձնեք Հայաստանի կազմավորման գործը: Նորաստեղծ

¹ Armenia's Charter, An Appreciation of the Services of Armenians to the Allied, London, 1918, pp. 3-11.

² Ջ. Կիրակոսյան, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Երևան, 1972, էջ 386-387:

³ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: Russia, 1918, Part i, p. 331.

Բ Հայաստանն, ըստ անգլիացիների, պետք է ընդգրկեր հայկական
վեց վիլայեթն ու Կիլիկիան: Արտգործնախարարի օգնական լորդ
Ռոբերտ Սեսիլը չանդրադառնալով սահմաններին՝ հայտարարում
էր, որ անհնար էր թույլ տալ Հայաստանի որևէ բաժանում և որ ան-
կարելի էր անգամ պատկերացնել թուրքական իշխանության որևէ
նշույլ Հայաստանում¹:

Հայկական հարցի նկատմամբ հետպատերազմյան մոր քա-
ղաքականությունը քննարկման էր ենթարկվում և ձևավորվում Մեծ
Բրիտանիայի պետական ապարատի ամենագլխավոր մարմիններից
երկուսում՝ Կայսերական ռազմական նախարարությունում և արտ-
գործնախարարության Արևելյան կոմիտեում: Նշված մարմինները
Հայկական խնդիրը չառանձնացնելով Մերձարևելյան ընդհանուր
շղթայից՝ բացառապես դիտարկում էին այն ավելի լայն՝ Կովկասյան
խնդիրների շրջանակներում, որի մեջ Մեծ Բրիտանիան ներքաշվել
էր պատերազմի ավարտին:

Կովկասյան տարածաշրջանում Բրիտանիայի մոր դրսևո-
րումները կապված էին քաղաքական մոր իրավիճակի հետ: Առաջին
աշխարհամարտի ստեղծած բազմաթիվ խնդիրներին ավելացել էր
ևս մեկը՝ գաղափարական և քաղաքական մոր ուժի առկայությունը:
Ցարական կառավարության տապալումից հետո ժամանակավոր
կառավարության և բոլշևիկների իշխանության հաստատումը Ռու-
սաստանում, փաստորեն, բարդություններ էր առաջ բերել բրիտա-
նական դիվանագետների համար: Ելնելով դրանից՝ Կովկասյան
տարածաշրջանում ստեղծված մոր հանրապետությունները, կարող
էին հիանալի ձեռքբերում դառնալ Մեծ Բրիտանիայի համար:
Դրանք անգլիացիներին հնարավորություն էին տալիս Ռուսաստա-
նի՝ տվյալ պահին արդեն բոլշևիզմի դեմ պայքարում աջակից ուժ
ունենալ: Այդ ուժն ունենալու համար՝ բրիտանական դիվանագետ-
ները նախ և առաջ պետք է ապահովեին Ռուսաստանից անկախա-
ցած այդ պետությունների գոյությունը: Իսկ Ռուսաստանի թուլաց-
ման քաղաքականությունը հետապնդում էր երկու նպատակ. առա-

¹ Great Britain, Parliamentary Debates (House of Commons), 5-th ser., vol. 110
(15 Oct.-21 Nov. 1918), Col. 3268.

ջին՝ ստեղծել բուֆերային մի շարք միավորներ Ռուսաստանի և Մերձավոր Արևելքի՝ Մեծ Բրիտանիայի հե-տաքրքրությունների գոտու միջև, երկրորդ՝ կանգնեցնել բուլշևիկյան հեղափոխության տարածման վտանգը, որն ուղղակի, ըստ անգլիացիների, սպառնալիք էր ավանդական հասարակության համար:

Այս ծրագրերի քննարկումներն իրենց արտացոլումն էին գտել Կայսերական գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Յենրի Չագիսի հուշագրում: Չուշագիրը ենթադրում էր. առաջին՝ աջակցել հակաբուլշևիկյան ուժերին, երկրորդ՝ գրավել Կովկասի կարևոր հենակետերը, երրորդ՝ ստեղծել անկախ պետությունների շարք և աջակցել բուլշևիկների դեմ նրանց պայքարում: Չագիսի հուշագիրը հաստատվել էր արտաքին գործերի և ռազմական նախարարությունների կողմից 1918 թ. նոյեմբերի 4-ին:¹

Սակայն Մեծ Բրիտանիան չէր պատրաստվում ստանձնել նորաստեղծ պետությունների վերահսկողությունը: Նա չէր ցանկանում նաև երկարաժամկետ մնալ Կովկասում: Արևելյան կոմիտեի ազդեցիկ դեմքերից շատերը՝ Ռ. Աեսիլը, արտգործնախարար Արթուր Բալֆուրը, Չնդկաստանի գործերով նախարար Էդվին Լամուել Սոնթեյուն, ցանկանում էին, որ Մեծ Բրիտանիան անմիջապես դուրս հաներ իր զորքերը Կովկասից: Նրանք մտավախություն ունեին, որ սեփական երկրի ֆինանսական ծանր կացությունը, ինտերվենցիայի դեմ ձևավորված ընդդիմության առկայությունը, երկրի ներքին կյանքի վերականգնման պահանջն ու հնարավոր դեմոքրիլիզացիան, դաշնակիցների զորքերի հոգեբարոյական վիճակի անկումը, ինչպես նաև եվրոպական տերությունների միջև միասնականության բացակայությունը, անհնարին կդարձնեին Մեծ Բրիտանիայի համար Ռուսաստանի հարավում հենակետ պահելը:²

Միայն Արևելյան կոմիտեի նախագահ լորդ Զըրզոնն էր, որ պաշտպանելով գլխավոր շտաբի կարծիքը՝ դեմ էր բրիտանական

¹ Richard H. Ullman, *Anglo-Soviet Relations, 1917-1921*, Vol. II: Britain and the Russian Civil War, Nov. 1918- Feb. 1920, New Jersey, 1968, pp. 11-13.

² Richard H. Ullman, *Anglo-Soviet Relations, 1917-1921*, Vol. II: Britain and the Russian Civil War, Nov. 1918- Feb. 1920, New Jersey, 1968, pp. 71-75.

զորքերի շտապ հեռացմանը Կովկասից: Նա հիմնավորում էր, որ նման քայլը կհանգեցներ այստեղ ազգամիջյան կռիվների և ջարդերի: Բացի դա, նա առաջարկում էր դեռ որոշ ժամանակ պահել զորքերը Կովկասում՝ որպես հաղորդակցության կարևոր ուղիների և Բրիտանիայի համար անհրաժեշտ Բաքվի նավթի պաշարների պահապան:

Աշնանային քննարկումներն այս հարցի շուրջ շարունակվում են դեկտեմբերին: Դեկտեմբերի 16-ին լորդ Քըրզոնը ներկայացնում է Արևելյան Կոմիտեի ժողովին 13 կետից բաղկացած բանաձև: Բանաձևը, չնայած արժանացած քննադատությանը, ընդունվեց որպես Կովկասի վերաբերյալ բրիտանական քաղաքականության հիմնական ուղեցույց:

Կոմիտեի անդամները քննարկումների ընթացքում եկել էին այն որոշմանը, որ լորդ Քըրզոնի՝ ընդհանուր բնույթ կրող ձևակերպումներն ենթակա էին փոփոխությունների՝ իրադարձությունների հետագա զարգացումներին համապատասխան:

Այսինքն՝ պարզ է դառնում, որ բրիտանական դիվանագիտությունը հստակ պատկերացում չուներ իր հետագա քայլերի վերաբերյալ: Ամեն բան հետաձգվում է մինչև խաղաղության վեհաժողովի որոշումների կայացումը: Նշված հարցերում Մեծ Բրիտանիայի անորոշ դիրքի մասին է վկայում ռազմական նախարար լորդ Ալֆրեդ Միլլերի մասնավոր նամակը: Նախարարը գրում էր, որ տվյալ պահին Մեծ Բրիտանիան պատրաստ էր օգնել ցանկացած կողմի, որը կարող էր պայքար մղել բոլշևիզմի դեմ և կանգնեցնել նրա առաջընթացը:¹ Սակայն ըստ Միլլերի՝ իրավիճակը բարդանում էր, քանի որ դժվար էր ընդհանրապես գտնել նման ուժ, և բոլշևիզմի դեմ պայքարում ընդհանրապես չկար համախմբվածության որևէ նշույլ:

Այնուամենայնիվ, Քըրզոնի բանաձևի 13 կետերից առաջինն ամրապնդում էր նախկին ռուսական կայսրության սահմանային տարածքներում, մասնավորապես Կովկասում, ուժեղ, անկախ պետություն տեսնելու Մեծ Բրիտանիայի ցանկությունը: Տարածաշրջանում

¹ Ibid., p. 61.

արդեն կազմավորված պետությունների շարքում Անգլիայի կողմից ճանաչելու նախապատվությունը տրվում էր ավելի առաջադեմ Վրաստանին: Ինչ վերաբերվում էր մյուս երկրներին՝ Ղաղստանին, Ադրբեջանին, ինչպես նաև Չայաստանին, ապա դրանք կճանաչվեին միայն իրադարձությունների հետագա բարենպաստ ընթացքի և երկրների կողմից իրենց ինքնավարության ամրապնդման դեպքում:¹

Թեպետ, Չայաստանը բանաձևում կցվել էր երկրների երկրորդ շարքին, Մեծ Բրիտանիայի համար ամենևին նշանակություն չունեին, թե երբ և ինչպես Չայաստանի հանրապետությունը կամրապնդեր իր ինքնավարությունը: Անկախ հանրապետության ճանաչման խնդիր չկար, ավելին, անկախ Չայաստան տեսնելու գաղափարը չէր սահմանափակվում միայն Արևելյան Չայաստանով: Ինչպես արդեն նշվել է, պատերազմի հենց ավարտից հետո բրիտանացիներն առաջ էին քաշել մեծ Չայաստան ստեղծելու գաղափարը, որի մեջ ընդգրկված էր նաև Արևմտյան Չայաստանը: Այսինքն՝ պարզ էր դառնում, որ Արևելյան Չայաստանի անկախության սատարումը Մեծ Բրիտանիայի կողմից ուղղված էր ոչ միայն Ռուսաստանի դիրքերի թուլացմանը, այլև սերտորեն կապված էր մեկ այլ՝ Օսմանյան Թուրքիան թուլացնելու և նրա տարածքում նոր, ուժեղ, քրիստոնյա հայկական պետություն ստեղծելու ձգտման հետ:

Թուրքիան թուլացնելու անհրաժեշտությունն էլ բխում էր նրանից, որ նա երբևէ չկարողանար սպառնալ Մեծ Բրիտանիայի հաղորդակցական ուղիներին Պարսից ծոցի և Ալեքի ջրանցքի շրջանում: Բացի դա, թուլացած Թուրքիան չէր կարող ո՛չ բարոյապես, ո՛չ նյութապես աջակցել անգլիացիների քաղաքականությունից դժգոհ Մերձավոր Արևելքի և Չնդկաստանի մահմեդականներին:

Այսինքն՝ մեծ և միացյալ Չայաստանի ստեղծումն օրվա արդիական խնդիրներից էր Բրիտանիայի համար: Այս կապակցությամբ Բրիտանիայի պետական շահը պաշտոնական ձևակերպում էր ստացել 1918 թ. նոյեմբերի 21-ին շրջանառության մեջ դրված արտգործ-

¹ Great Britain, Eastern Committee, 43-rd meeting, 16 Dec., 1918. Cab. 27/24.
230

մանախարարության՝ միացյալ Հայաստանի ստեղծման մասին հուշա-
լքգրում:¹

Հուշագրին կից ներկայացվում էր նաև միացյալ Հայաստանի
լքքարտեզը: Սահմանների գծման կապակցությամբ հուշագրում
միաստակ ձևակերպվել էր Ֆորին Օֆիսի այն դրսևորումը, որ վերջա-
պաես կշտկվեն հայերի նկատմամբ թույլ տրված բոլոր սխալները:
ԲՀամաձայն ներկայացրած քարտեզի՝ միացյալ Հայաստանի սահ-
մանն արևմուտքում Սերսինից (Միջերկրական ծով) ձգվում էր մինչև
ԾՕրդու (Սև ծով), արևելքում սահմանը սկսվում էր Ալեքսանդրետից
միարավ և ձգվում դեպի արևելք Տավրոսյան լեռնաշղթայով հասնե-
լով պարսկական սահմանին՝ Վանա լճից հարավ ընկած շրջանում:
Մեծ Հայաստանն ընդգրկում էր նաև Ռուսական Հայաստանը՝ բա-
ջցառությամբ Ախալքալաքի, Ախալցխայի և Ղարաբաղի:

Քանի որ արտգործնախարարության նոյեմբերյան հուշագի-
րը ներկայացվել էր Արևելյան Կոմիտեին արդեն դեկտեմբերի 2-ին:
Բրեկտեմբերի 16-ի միստի ժամանակ լորդ Քըրզոնը հիմնավորել էր
մնաև միացյալ Հայաստանի ստեղծման առումով Մեծ Բրիտանիայի
չշահագրգռվածությունը: Ըստ Քըրզոնի՝ Մեծ Բրիտանիային անհրա-
ժեշտ էր, անկախ ներկայի քաղաքական շահերից և թե ժամանա-
կին տրված իր խոստումներից, ստեղծել հայկական պետություն,
որը վաղ թե ուշ, անկախ իր չափերից, կդառնար ինքնավար հասա-
րակություն: Անհրաժեշտության հիմնական պատճառները հետևյալն
էին: Առաջին՝ տեղահանված հայ ժողովրդի համար ստեղծել ազգա-
լին օջախ: Առանց դրա՝ հայ ժողովուրդը, սփռված հիմնականում
քրդերով և թուրքերով բնակեցված տարածքներում, ամեն վայրկյան
վտանգի և սարսափի առջև կանգնած, չէր կարող ոչ միայն ինքնա-
վար գոյության հասնել, այլև հաստատուն կյանք վարել: Երկրորդ՝
հայկական պետության միջոցով բրիտանացիները ցանկանում էին
պատնեշ կանգնեցնել պանթուրքիզմի դեմ, որը կարող էր ներթա-
փանցել Կովկաս, և ընդհանրապես մեծ վտանգ հանդիսանալ Մեր-
ձավոր Արևելքի երկրների համար: Երրորդ՝ անգլիացիները ցանկա-

¹ Great Britain, Eastern Committee, 2525, 21 November, 1918, Cab. 2737.

նում էին նաև Կովկասի ուղղությամբ պատնեշ ապահովել եթե ոչ ներկայի, ապա ապագայի վտանգի՝ ցանկացած տերության ունեցածությունների դեմ:¹

Արևելյան Կոմիտեի քննարկումներից ակնհայտ էր դառնում նաև, որ մեծ Հայաստանի ստեղծման հետ մեկտեղ Մեծ Բրիտանիան այստեղ ցանկանում էր տեսնել հովանավորող հզոր արևմտյան տերություն, քանի որ նորաստեղծ Հայաստանը, ըստ անգլիական դիվանագիտության, չէր կարող դիմակայել ո՛չ Ռուսաստանին, ո՛չ էլ պանթուրքական և պանիսլամիստական ճնշումներին: Ուստի դեկտեմբերի 16-ի՝ Լորդ Քըրզոնի բանաձևի 7-րդ կետը ենթադրում էր, որ խաղաղ վեհաժողովում Մեծ Բրիտանիան առաջ կքաշեր Կովկասյան պետությունների վերաբերյալ ԱՄՆ-ի մանդատի հարցը: Միացյալ Նահանգների ընտրության վերաբերյալ հուշագրի նշված կետում ներկայացվում էր յուրօրինակ հիմնավորում: Ըստ Քերզոնի՝ ԱՄՆ-ի ընտրությունն ինքնին ցանկալի չլինելով, գերադասվում էր Ֆրանսիայի ընտրությանը, որը թե՛ քաղաքական, թե՛ ռազմավարական առումով ընդհանրապես անցանկալի էր անգլիացիների համար:

Մեծ Բրիտանիան ցանկանում էր, որ մանդատ ստացող պետությունը պատասխանատվություն ստանձներ ոչ միայն Կովկասի, այլև ամբողջ Հայաստանի նկատմամբ: Այդ մասին նշվել էր արտգործնախարարության դեռևս 1918 թ. նոյեմբերի 7-ի հուշագրում: Հուշագրում հայտարարվում էր, որ Հայաստանի վերաբերյալ «Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության հիմնական գիծը ներկայիս անկախ կառավարության՝ «երևանի հանրապետության» ճանաչումն էր²: Մեծ Բրիտանիան դեմ չէր Արևմտյան Հայաստանին միանալու անկախ հանրապետության ցանկությանը: Դրան հաջորդող բնականոն արդյունքը կլիներ այն, որ Հայաստանի մանդատը ստանձնող տերությունը կտարածեր իրավասություններն ամբողջ՝ միացյալ պետության վրա:

Մանդատ ստանձնող երկրի ընտրության հարցում անհամաձայնությունն անգլիացիների շրջանում լուծվեց հոգուտ ԱՄՆ-ի:

¹ Great Britain, Eastern Committee, 40-th meeting, 2 Dec., 1918, Cab. 27/24.

² Great Britain, Eastern Committee, 2359, 7 Nov., 1918, Cab. 27/36.

ՌԳԲ-ը այն է, որ ռազմական կաբինետի և գլխավոր շտաբի մեծ մասի ստիմուլացմամբ Հայաստանի մանդատի առաջարկը Ֆրանսիային չափազանց կընդլայներ նրա ազդեցությունը Մերձավոր Արևելքում: Ռազմական վերնախավի կարծիքով՝ Մեծ Բրիտանիան առանց դրա յեղ շատ առատաձեռն էր գտնվել Ֆրանսիայի նկատմամբ՝ պատե- յողազմի ընթացքում վարած բանակցություններում: Ժամանակն էր յվելքը տալ նախկին համաձայնություններին՝ նոր դաշինք ստեղծելով ՄԱՄՆ-ի հետ: ԱՄՆ-ի ընտրությանը, որպես Հայաստանի մանդատա- ւտարի, պետք է առավելություններ ապահովեր Բրիտանիային, քանի յորոր Ամերիկյան Կովկասում որևէ վտանգ չէր առաջացնի իրենց հա- ւմնար:

Սակայն մի խումբ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, հիմնա- ւկանում առևտրական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, րդեմ էին ԱՄՆ-ին մանդատ հատկացնելուն: Նրանք հիմնավորում էին րիրենց դիրքորոշումն այն մտավախությամբ, թե ամերիկացիները՝ մնպատակ ունենալով քայքայել Բրիտանական կայսրության հիմքե- րը¹, ամեն կերպ ձգտում էին տնտեսական ներխուժում իրականաց- մնել դեպի Մերձավոր Արևելք:

Ամերիկյան մանդատի դեմ հանդես էր գալիս լորդ Աեսիլը: Մեա գտնում էր, որ մանդատը միանշանակ պետք է հանձնվեր Ֆրան- սիային: Ֆրանսիացիների համեմատ ամերիկացիներին համարելով սավելի քիչ իմպերիալիստ՝ նա, այնուամենայնիվ, կարծում էր, որ ի վերջիններն երբեք չեն ստանձնի մշտական պատասխանատվու- լյուն Կովկասում և չեն պաշտպանի այդ տարածաշրջանը Ռուսաս- տանից այնքան լավ, որքան դա կարվեր Ֆրանսիայի կողմից:

Ինչևէ, բրիտանական կառավարության մեծամասնությունը որևէ լուրջ անհարմարություն չէր տեսնում՝ Հայաստանում ամերի- վկացիների հայտնվելու հետ կապված: Ավելին, ներքաշելով Միացյալ Մեհանգները Մերձավոր Արևելքի տնտեսապես ոչ կարևոր և քաղա- քականապես անկայուն մի տարածաշրջան, անգլիացիներն ամենևին չէին վտանգում Բրիտանիայի տնտեսական շահերը, այլ

¹ Max Beloff, *Imperial Sunset*, Vol. I: Britain's Liberal Empire 1897-1921, London, 1961, pp. 280-281.

ընդհակառակը, դա կնպաստեր Միջագետքում Բրիտանիայի նոր ձեռքբերումների վերաբերյալ ԱՄՆ-ի համաձայնմանը: Այսինքն՝ Հայաստանը, անգլիացիների կողմից որպես կաշառք, օգտագործվում էր նավթով հարուստ Միջագետքի շրջան՝ ԱՄՆ-ի տնտեսական ներխուժման ծրագրերն ու փորձերը բացահայտելու համար:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ ԱՄՆ-ին մանդատային տարածք տրամադրելով, Մեծ Բրիտանիան, ինչպես և մյուս դաշնակիցները, պատրաստվում էր մշտական հսկողության տակ պահել ոչ միայն ամերիկյան գործնական ներկայությունը, այլև դրա տևականությունը:

Ինչ վերաբերում էր ամերիկացիներին, ապա նրանք մերձարևելյան «կարգավորումներում» իրենց սեփական ծրագրերն ունեին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը հնարավորություն տվեց ԱՄՆ-ին ոչ միայն միջամտել Մերձավոր Արևելքի խնդիրներին, այլև փորձել այստեղ որոշակի դիրք գրավել և օգտվել տարածաշրջանի հարստությունից: Հին աշխարհի քաղաքական անցուղարձին խառնվելով՝ ամերիկացիները ստիպված էին որդեգրել այնպիսի դրսևորումներ, որոնք ի սկզբանե հակասում էին իրենց շահերին: Այսպես, նրանք ստիպված եղան ոչ միայն մասնակցել պատերազմին, այլև հակառակ իրենց ծրագրերի՝ համաձայնվել Թուրքիայի մասնատմանը:¹ Հայկական հարցի վերաբերյալ ամերիկացիների կողմնորոշումները նույնպես հակասական էին:

Խորը համակրանքով վերաբերվելով հայերին՝ ամերիկացիները միևնույն ժամանակ փորձում էին հեռու մնալ նրանց խնդիրներից: Ամերիկյան կառավարությունը հասկանում էր, որ հայերին օգնելու հաստատակամությունը կարող էր իրենց զցել դաշնակիցների՝ մասնավորապես բրիտանացիների հյուսած ծուղակը: Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության կողմից 1918 թ. նոյեմբերի 27-ի՝ Հայաստանի մանդատի վերաբերյալ արված առաջարկը հենց այդպես էլ ընկալվեց ԱՄՆ-ի պետական այրերի կողմից: Դա էր պատճա-

¹ John Denovo, *American Interests and Policies in the Middle East 1900-1939*, Minneapolis, 1965, p.109.

որ, որ ամերիկացիները Հայաստանի մանդատը ստանձնելու առաջարկով դիմեցին Ֆրանսիային և Մեծ Բրիտանիային:¹ Ամերիկացիների առաջարկը չէր սահմանափակվում միայն Հայաստանով: Ամերիկյան դիվանագետները հորդորում էին ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնին դաշնակիցների հետ փոխզիջման գնալ: Այսինքն՝ հնարավորություն տալ Ֆրանսիային և Բրիտանիային իրենց համար ապահովվել այն տարածքները, որոնք բաժին էին ընկել յուրաքանչյուրին՝ համաձայն գաղտնի պայմանագրերի: Դա չէր դիտարկվելու որպես բացահայտ զավթախուժում, այլ ընդամենը պիտի ապահովեր մանդատ ստանձնած երկրի կարգավիճակ Ազգերի Լիգայի վերահսկողության ներքո: Այս վերահսկողությունը կթուլացներ մանդատատար պետության իշխանությունը տվյալ տարածքում և ըստ այդմ հնարավորություն կստեղծեր ԱՄՆ-ի տնտեսական ներթափանցման համար:²

Դաշնակիցները թեպետև ընդունել էին ամերիկացիների հրավեր-առաջարկը, ամենևին չէին պատրաստվում անգամ տնտեսական ասպարեզում տեղ հատկացնել ԱՄՆ-ին այն տարածաշրջաններում, որոնք վաղուց ի վեր իրենց սեփական հետաքրքրությունների ոլորտն էին կազմում:

Մերձավոր Արևելքի խնդիրները պարզաբանելու, դաշնակիցների հետ ճիշտ հարաբերություններ ձևավորելու, պատերազմի առաջադրած խնդիրներին պատշաճ լուծումներ տալու, խաղաղության վեհաժողովում արդյունավետ աշխատանք ապահովելու նպատակով ԱՄՆ-ի կառավարությունը դեռ պատերազմի ընթացքում ստեղծել էր հետազոտական հատուկ հանձնաժողով՝ հայտնի որպես «Inquiry» (հետազոտություն): Ստեղծված հանձնաժողովը Մերձավոր Արևելքի վերաբերյալ ամենաբովանդակ ուսումնասիրությունն էր ներկայացրել նախագահ Վ. Վիլսոնին 1918 թ. հոկտեմբերին: Ուսումնասիրությունը վերնագրված էր «Թուրքական կայսրության արդար և իրական սահմանների մասին զեկուցագիր»: Չեկու-

¹ Harry N. Howard, The King-Crane Commission, Beirut, 1963, p.10.

² L. Evans, The United States Policy and The Partition of Turkey 1914-1924, Baltimore, 1965, pp. 94-95.

ցագիրը նշում էր, որ Միջին Արևելքում երկրների սահմանները որոշելիս անհրաժեշտ էր դեկավարվել միայն ազգային և կրոնական մոտեցումներով: Նույնն անհնար էր անել Մերձավոր Արևելքի վերաբերյալ: Հայաստանի, Թուրքիայի, Միջագետքի, Զրդստանի, Սիրիայի, Պաղեստինի և Արաբիայի սահմանները որոշելիս անհրաժեշտ էր նաև նկատի ունենալ այնպիսի հանգամանքներ, ինչպիսին էին՝ լեզուն, տնտեսությունը, տեղա- գրությունը, ռազմավարությունը: Հայաստանի վերաբերյալ մասնավորապես նշվում էր, որ հայկական անջատ պետությունը կարող էր ստեղծվել, եթե Կ. Պոլիսն ու նեղուցները միջազգայնացվեին, և ի հայտ գար պետություն, որը կստանձներ ամբողջ Հայաստանի մանդատը:¹ Իսկ այն, որ հայ ժողովրդին անհրաժեշտ էր ինքնավարություն տալ, «Հետազոտություն» հանձնաժողովում ընդգրկված դիվանագետները դեռևս 1917-1918 թթ. ընթացքում բազմիցս զեկուցել էին նախագահ Վիլսոնին:² Իսկ 1918 թ. դեկտեմբերի 10-ին անկախ Հայաստան ստեղծելու բանաձևով Սենատում հանդես է գալիս սենատոր Հենրի Զեյոթ Լոդջը:³

Ամերիկյան դիվանագետներն այն համոզմունքին էին, որ անհրաժեշտ էր Ռուսական և Թուրքական մասերից ստեղծել Միացյալ Հայաստան, որը կդրվեր Ազգերի Լիգայի ենթակա մանդատատար պետության հովանու տակ: Նրանք հայտարարում էին, որ բնությունն ինքն էր գծել Հայաստանի սահմանները. Անտիտավրոսյան լեռներն արևմուտքում և Տավրոսի լեռները հարավում ընդգծում էին Հայաստանի քարտեզը: Ըստ «տեղեկատվական բաժանմունքի»⁴ զեկուցա-գրերի՝ Հայաստանը պետք է ընդգրկեր հայկական վեց վի-

¹ L. Gelfand, *The Inquiry: American Preparations for Peace, 1917-1919*. London, 1963, pp. 248-249.

² R. G. Hovhannisian, *The Allies and Armenia, 1915-1918*, *Journal of Contemporary History*, Vol.3, N1, January, 1968, pp. 151-154.

³ Congressional Records, Senate, 10 December, 1918, Res. N 237.

⁴ Փարիզի վեհաժողովի նախօրյակին «Հետազոտություն հանձնաժողովը» որպես պատվիրակության խումբ մեկնում է Փարիզ: Այն վերանվանվում է որպես «Խաղաղ բանակցությունների ամերիկյան հանձնաժողովի տարածքային, տնտեսական և քաղաքական տեղեկատվական բաժանմունք»: Sten. Lawrence E. Gelfand, *The Inquiry: American Preparations For Peace, 1917-1919*. New Haven, London, 1963, p. xlii.

լայերը, Կիլիկիան, Սև ծովի մերձափնյա շրջանը՝ Տրապիզոն
նավահանգստով, ինչպես նաև՝ Ռուսական Հայաստանի Կարս,
Երևան նահանգներն ու Ախալքալաք ու Ախալցխա շրջանները:¹

Համաձայն «տեղեկատվական բաժանմունքի»՝ միացյալ
Հայաստանի ստեղծման համար խանգարող հանգամանքներ կա-
յին, այն է՝ Հայաստանի սահմաններում հայերը կազմելու էին ամ-
բողջ բնակչության մոտավորապես 35 տոկոսը: Որպեսզի հայերի թի-
վը ավելանար, ամերիկյան ղեկավարները խորհուրդ էին տալիս
Ղարաբաղն ու Ալեքսանդրետը նույնպես ընդգրկել միացյալ Հայաս-
տանի կազմի մեջ: Սակայն այս դեպքում հայերը կկազմեին ընդհա-
մենը 40 տոկոս՝ կրկին մեծամասնություն չապահովելով: Այս պատ-
ճառով էլ հանձնաժողովի անդամներն առաջարկում էին՝ հնարա-
վոր առարկությունների դեպքում պարզապես բացատրել, որ հայե-
րին ինքնավարություն հատկացնելը ուղղակի «պատմական սխալ-
ների շտկում էր և դա անհրաժեշտ էր իրականացնել»:²

Ինչևէ, անկախ այս նախնական քննարկումների և կարծիք-
ների, թե՛ բրիտանացիները և թե՛ ամերիկացիները մասնակցելով
խաղաղ վեհաժողովի աշխատանքներին, Հայկական հարցի վերա-
բերյալ իրենց քաղաքականությունը ձևավորում էին՝ ելնելով իրա-
դարձությունների նոր զարգացումներից: Իհարկե անցյալի հետ կա-
պը կար, և դրանով էին պայմանավորված երկու տերությունների
միջև եղած քաղաքական դրսևորումների տարբերությունները: Իսկ
հիմնական տարբերությունը հետևյալն էր. Մեծ Բրիտանիան ավելի
շատ պատասխանատվություն էր կրում հայերի համար, քանի որ
հայերը բավական կարևոր դեր էին խաղացել բրիտանական պատե-
րազմյան քաղաքականության մեջ:³ Ինչ վերաբերվում էր Միացյալ
Նահանգներին, ապա նա ոչ միայն որևէ պատասխանատվություն չէր
կրում հայերի համար, այլև առանձնակի շահագրգռվածություն չու-

¹ Richard Hovhannisian, *The Republic of Armenia, Vol. I, The First Year 1918-1919*, Berkley, 1977, p. 265.

² Ibid.

³ *Armenia's Charter, An Appreciation of the Services of Armenians to the Allied*, London, 1918, p. 7.

ներ Չայկական պետության ստեղծման և գոյատևման վերաբերյալ: Չայերի նկատմամբ նրանց դիրքորոշումը պարզապես քաղաքական չեզոքության և ծարղասիրական զգացմունքների յուրատեսակ խառնուրդ էր:

Ընդհանրացնելով՝ կարելի է նշել, որ 1918-19 թթ. շեմին Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ-ի քաղաքական դրսևորումները Չայկական հարցի վերաբերյալ հիմնականում միանման էին: Նրանք երկուսն էլ ցանկանում էին ստեղծել մեծ Չայաստան, սակայն երկուսն էլ չէին պատրաստվում որևէ զոհաբերություն անել այդ գաղափարն իրականություն դարձնելու համար և մեկը մյուսին առաջարկություններ անելով՝ փորձում էին խուսափել ցանկացած պատասխանատվությունից:

**АРМЕНУИ ГАМБАРЯН
ИИ НАН РА**

**ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ ВЕЛИКОБРИТАНИИ И
США В АРМЯНСКОМ ВОПРОСЕ ПОСЛЕ ОКОНЧАНИЯ ПЕРВОЙ
МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

РЕЗЮМЕ

В политике Великобритании и США по отношению к армянским проблемам непосредственно после окончания Первой мировой войны проявились новые подходы.

Если в годы войны государственные деятели Великобритании выступали в защиту армян и в то же самое время планировали раздел Армении, то к концу войны и непосредственно после нее ситуация изменилась. Теперь интересы Великобритании требовали создания единой, объединенной (Восточной и Западной), независимой Армении. Наличие самостоятельной Армении было необходимо для ослабления России, борьбы с большевизмом, создания буфера между Россией и ближневосточной зоной интересов Великобрита-

чнини, а также ослабления османской Турции и создания преграды
против распространения пантюркистских планов.

Однако, в планы Великобритании не входило закрепление
собственных позиций на Кавказе. Для новосозданного слабого го-
сударства Великобритания предусматривала покровительство одной
из великих держав. Было решено мандат Армении предложить
США, одновременно контролируя действия последнего.

Что касается США, то американцы тоже выступали за созда-
ние единой, объединенной и независимой Армении. Однако, нес-
мотря на благосклонное отношение к армянам, американские поли-
тики не желали быть вовлеченными только из соображений миро-
сердия в проблемы малых народов. Предложение Великобритании
принять мандат Армении воспринимался со стороны США в качест-
ве западни для вовлечения в противоречия европейских держав и
американцы сами начали выступать со встречными, но подобными
же предложениями.

Британские и американские дипломаты, пытаясь избежать
отстранить всякую ответственности, откладывали принятие решений,
ожидая результатов работы предстоящей мирной конференции.